

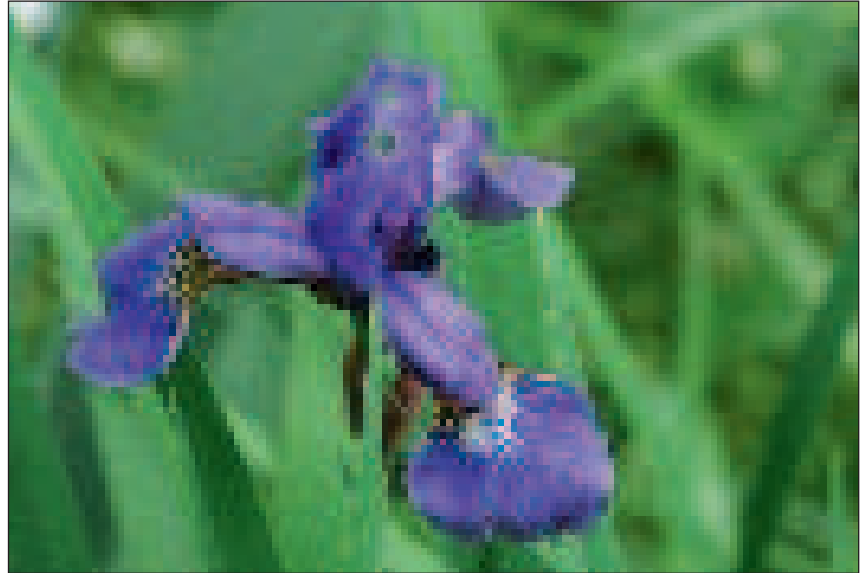
Az Év élőlényei

SZILI ISTVÁN

Végtelenül sokféle érdeklődés (és érdektelenség) irányában megosztott világunkban nem tudom, hány embert ragad magával a kezdeményezés, hogy egy teljes éven át megkülönböztetett figyelmet fordítson bizonyos élőlény-társakra. Amelyek létezéséről, hacsak nem szakember, esetenként nem is tud. Ám éppen e kezdeményezés jóvoltából lehetőség adódik a megismerésre. Ami igazából akkor éri el a célját, ha nemcsak a pusztán név megtanulását, hanem a testi felépítés, a rendszertani elhelyezkedés legfőbb adatainak megismerését is tartalmazza, sőt az élővilágban betöltött szerepről, az élőhelyről és az emberi világhoz való viszonyulás kérdéseiről is szól. Vagyis az év élőlényének tekinteni bármit is, teljes körű megismerést, körben járást ajánl és igényel. Személyre szóló legnagyobb haszna a megismerés, a tudás gyarapítása és a vele járó örömeztet átélése. A társadalomé pedig a megfelelő viszonyulás, a bánásmód elcsúsztatása. Az adott élőlényé – nos, az adott élőlényé olykor mindössze a pusztán fennmaradás lehetősége. Ismerve a veszélyeztetett tényezőket, ez egyáltalán nem csekély eredmény.

Nemcsak magunkat kell tehát megértenünk, hanem földi lakótársainkat is, amiként Földünket, sőt az Univerzumot is. Nem tudhatjuk, van-e távoli jövőnk, de készülnünk kell rá. A megnyugvást csakis a megismerésből fakadó megértés biztosíthatja számunkra. Ami ebből következően nem magától való: eléréseért folyvást küzdeni kell. Tanulni, ismerni, megismerni, megismerkedni. 2014-ben éppenséggel a *szibériai nőszirmmal*, a *mezei juharral*, a *mezei szegfűgombával*, a *földi poszméhkel*, a *magyar bucóval*, a *mocsári teknőssel* és a *tűzokkal*. Méghozzá mindegyikünk érdekében.

Aki a szibériai nőszirm nevét meghallja, bizonyára megborzasd kissé. Rossz csengésű név ez mifelénk. Csakis *Linné* tehet róla, ő adta e „szivárvány-virág”-nak (*iris* = szivárvány) a ’sibirica’ – *szibériai* nevet. Északi ember lévén, az északi világban volt leginkább tájékozott. Márpedig Európa számos pontján kívül Oroszországban, így az Uralon túl is mindenfelé előfordul e gyönyörű vadvirág. A szakemberek éppen ezért „euroszibériai” fajnak

Szibériai nőszirm

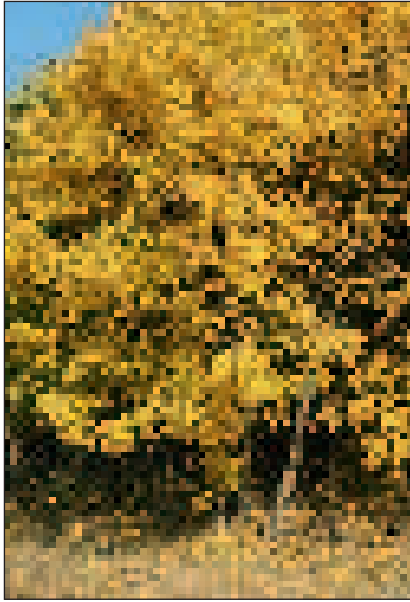
tekintik. Az oroszok – nem tudni, *Linnétől* eltanulva-e, vagy más hatástól, de *kasztyik szibirskij* néven ismerik. Úgy tartják, aligha van a világon nála alkalmaszkodóbb, ellenállóbb vadvirág. Ez persze túlzás, de tény, hogy a globális emberi hatásokat leszámítva növényünk sikeresen dacol a természeti elemekkel. Megritkulásáért, veszélyeztetettségéért tehát az ember a felelős, miatta került védelmi, sőt egyes országokban a vörös listára.

Jómagam sokszor és sokféle találkoztam már vele, de csak az egyikről árulom el, hogy hol, merre. Tehetem, mert a dél-alföldi kiszáradó láprétek már nem árthatok vele. Megtették azt mások. Olyanok, akik Üllés közelében, az országút mellett horgásztavat ástak a szibériai nőszirm élőhelyén. Olyan helyen tehát, ahol a honfoglalás előtt és óta senkinek sem jutott eszébe a nőszirmokat és lápréjtüket háborgatni. Napjaink haszonlesői azonban sorra birtokolni akarják e „haszontalan, de hasznosítható” térségeket. Dacára a papírra vetett törvényeknek. Lám, ezért kell hát a fokozott figyelem!

A *mezei juhar* (mifelénk gyermekkoromban csak *ihor*, *iharfa*) eszmélésem óta ismerősöm. A közeli angolparkban,

a legelőretn, sőt még az utcánkban is, de leginkább a szőlőhegyi pagonyokban és az erdőben mindenütt előfordult. Ősszel két jellegzetességével is felhívta magára a figyelmet: repülő termésével és mély aransárga lombszíneződésével. (Az „ikerlependék” termés egyik vagy másik tagjának iskolai óra alatti csodálatos szárnyalását bizony a matematika tanára nem nagyon méltányolta.) Fűró-faragó idős ismerősöm viszont sokféle tárgyat esztergált krémfehér fájából: gyakran tébláboltam nála és lestem a csodát, miként lesz a keze alatt egy darab fából fakanál, pohár vagy szerszámnyél. Egy alkalommal pedig az utcai fa korai (április eleji) virágzása szolgált meglepetéssel: a zöldessárga, friss illatú kis virágzatokat csonttollú madarak tucatjai lepték meg, és néhány óra alatt az egészet elpusztították. Azóta sem láttam ezt megisméltódni: a csonttollúak rendszerint már messze északon járnak, amikor a juhar kivirágzik.

Miért került e gyakori növény a kiemelt védendő, az évről szóló kedvencek közé? Talán az erdészek tudják leginkább a választ: a „modern” erdőgazdálkodás kezdte gyomfának tekinteni a „még tűzre se való kapanyelet”. Egyszer csak észrevették, hogy erdeinkben alka-

Mezei juhar (A szerző felvételei)

lomadtán keresni kell a mezei juhart. Pedig kétségkívül ott a helye. Bár sokféle erdei közösségben honos, hiszen nagy a tűróképessége, ha emberi túlbuzgóság miatt kezd eltűnedezni, az bizony intő jel. Az erdő nemcsak gazdasági erőforrás, hanem mindenekelőtt életközösség, aminek önfenntartó képessége, egészségre lakóinak lététől és állapotától függ. A juhar elismerése tehát tudományos felismerésnek köszönhető. És hát annak is, hogy a faismerő, fakedvelő emberek a juhart valahol a szívükbe zárták. Az is meglehet, hogy éppenséggel egy régen volt matekórán.

A mezei szegfűgomba nem az öregek gombája, legalábbis, ha szedni kell. Fű között megbúvó pénzérme méretű kalapokait sem meglátni, sem lehajolva begyűjteni nem idős embernek való feladat. Mégis hányan és hányan hajlongnak a tavaszi-nyári esőtől nedves legelőkön: ők azok, akik a szegfűgombát még a vargányánál is többre értékelik. Koromnál fogva én is egyre inkább az elvi gombászok közé sorolom magam, viszont megajándékozom a gyűjtőket és kedvelőket gombáink tudományos nevének megismertetésével. A magyar elnevezés, a 'szegfű' egyértelmű és közismert: az illatra utal. Am nem a szegfűére, hanem a keserűmanduláéra, az pedig köztudottan a ciánra. A veszélyes méréganyag azonban csak elenyésző mennyiségben van jelen gombánkban (a feldolgozás során még az is eltávozik), ezért nem mérgező.

A tudományos binominális elnevezés: *Marasmius oreades* azonban más tulajdonságokra utal, és érdekes előtör-

ténete van. Gombánkat az angol *James Bolton* írta le és nevezte el. A tudománytörténet *James Boltont* (1758–1799) mindenekelőtt a brit *mycológia* (gombatudomány) megalapítójának tekintik. Am a kor lehetőségeinek, követeleményeinek és szellemének megfelelően univerzális tudásra tett szert, ezért a botanika, a rovartan és az ornitológia is számon tartja. Ezeken kívül egyike volt azoknak a korabeli autodidakta művész-tudósoknak, aki az illusztrálás fontosságát látva, sajátkezü művészi alkotásokkal gyarapították kiadványaikat. Bolton gazdagon illusztrált könyvet írt az Angliában fellelhető gombákról, de rövid élete végén még a madarak énekéről, éneklési szokásairól is. Az angolok egyébként a szegfűgombát *skót sapkának* (scotch bonnet) tisztelik, de Bolton ezt nem tartotta jó tudományos névnek. A „marasmius” nemzetségnév görög szóból ered: *kiszáradó-t* jelent. A szegfűgombák gyakran teljesen kiszáradnak a szeles, napsütötte réteken, de ha víz érinti őket, máris újra virulni kezdenek. Az *oreades* fajnév megfejtése kissé bonyolultabb. A szó ugyanis az *oreádokra*, vagyis a hegyi nimfákra utal. A görög mitológia e neves és nagyszámú alakjai (köztük olyan közismert, mint a Csokonai által is megénekelte visszhangért „felelős” Echo) többek között szívesen tartózkodnak a hegyi réteken, ahol a szegfűgomba is terem. És ahol telepei „tündérköröket” – a magyar hagyomány szerint boszorkánygyűrűket – formáznak. Ami Bolton tréfára hajló meglátása szerint a hegyi nimfák műve. Nos, elég kacskaringós volt e névadás, de a kor-szellem bizonyára ezt kívánta...

A földi poszméh – a fekete-sárga-fehér sávós „bundás méhecske” (sokak névhasználatában *dongó*) a képeskönyvek, gyermekmesék és versek nélkülözhetetlen szereplője. A gyermekkori ismerkedés és élmények következtében talán a legismertebb rovarfajok egyike. Tartok azonban attól, hogy ez az ismertség meglehetősen felületes: csak a felismerésig terjed. A legtöbben még azt sem tudják, van-e fullánkja, és hogy veszedelmes-e. Hogy mennyivel több tudnivaló tapadhat a nevéhez, azt éppenséggel egy tanulmányi versenyen szereplő felvidéki kislány szemléletes előadásában hallottam, és ha tehetném, csakis őt idézném. A kislány

szülei fóliasátras paradicsomtermesztéssel foglalkoznak, és ennek praktikus velejárójaként – földi poszméhtartással és szaporítással is. A kislány által bemutatott különleges, holland eredetű dobozban egy egész poszméhcsoport zümmögött, „akik” alkalomadtán kirepülnek a sátor alatt virágzó növényekre és elvégzik a beporzás nélkülözhetetlen műveletét. És, hogy az előbb szóba hozott veszedelmességre is válaszoljak, felidézem a képet, amint a kislány hagyja, hogy a kezére másszanak a nagyon békés poszméhek, „akik” visszahúzható, azaz többször használható fullánkjukat a legritkább esetben, főleg csak a rájuk támadó rágcsálók ellen használják.

Igen, a rovarbeporzás fontossága és a poszméhek által is gyakorolt módozatai azok a figyelemfelkeltő tények, amelyek miatt ezekkel a rovarokkal törődni kell. Mert a vegyszerhasználat őket sem kímélte, megfoghatóságuk pedig számszerűsíthető terméskiesést okoz. Pedig a poszméhek ugyancsak rátermettek a nektár, vagy virágpór megszerzésében – és velejárójaként a beporzás műveletének elvégzésében is. Már a kora tavaszi hűvös időben is szorgoskodnak, köszönhetően a sajátos, szárnymozgatás nélküli bemelegítő izommozgató képességüknek. A nehezen elérhető nektárforrásokhoz is hozzájutnak: egyszerűen átrágják az útba eső akadályokat. A földi poszméhek ügyesen kihasználják a talajba lemélyülő állatjáratokat (vakond, egér, pocok), jómagam azonban „üzemen kívüli” nyitott végű csöben is találtam már poszméheket.

A magyar *bucót* előbb ismertem egyik vaskos, nyomdafestéket nem tűrő népi nevről, mint a mondatban szerep-

Mocsári teknős

lőről. Hát persze, hiszen jó ötven éve, hogy a Szigetközben egy példánya a barátom horgára akadt. Annak előtte sohasem, de később is csak elvétve láttam. Akkor is csak az igényesebb, drá-

gább akváriumokban, ahol elegendő vízmélység és áramló víz állott e különös hal rendelkezésére (mint a Tisza-tavi Ökocentrumban). És egy utazás során is találkoztam vele, igaz, csak a nevével. Méghozzá útban az egykori Szovjetunióba, Csap határállomáson, ahol a nyomtáv változása miatt a szerelvények hosszabb ideig álltak, mert kereket cseréltek. Ott hallottam valakitől az etimológiai magyarázatot, miért hívják (és írják) Csap állomást oroszul „csop”-nak (Чоп). Sokan csak hangtani változatnak tartják a régi magyar személynév átírását, de az illetőnek más volt a véleménye. A csop ugyanis több szláv nyelvben is a bucó neve: обыкновенный чоп – vagyis közönséges csop, tehát bucó. Mert a ’magyar’ jelzőt kizárólag mi magyarok használjuk. Na és a közeli Tiszában ez a halfaj is előfordul. Persze, kézenfekvő volna, hogy az etimologizálást a ’bucó’ név elemzésével folytassuk, annál is inkább, mert a ’buc’ hangalak szomszédainknál is előfordul, méghozzá a bucó nevében. Eredete tehát vitatható, így jelentése is az, amiről egyébként azt tartják, hogy a combra való alak hasonlóságra utal. Vagyis a bucó ’combos’ hal. A Linné adta tudományos név (a Zingel) viszont valószínűleg az ógermán eredetű ’szűrős’ jelentésre utal. Nem a szálkáról van azonban szó, mert a bucó épenséggel szálkamentes, hanem az első hátúszó igencsak szűrős úszósugarairól. Amit minden horgász keservesen megtapasztal, ha a bucót óvatlanul marokra fogja. Talán ennek is köszönheti halunk, hogy kifogása után hamar visszakerül életető elemébe.

A magyar bucó a Duna vízrendszerében kialakult endemikus halfaj. Ennek ellenére a Dunától független Dnyeszterében is előfordul. (Bizonyos körökben ezt a vízrendszert tekintik a bölcsőhelynek...) A mély, erősen áramló, kavicsos aljzatú tiszta vizeket kedveli, ezért a folyók duzzasztott szakaszairól hiányzik. Ritkasága folytán nagy természeti értéket képvisel (ez jelenleg 100 000 Ft), ezért a véletlenül kifogott példányokat haladéktalanul vissza kell juttatni az adott folyóba. Felismert megbecsülendőségét az is fényesen bizonyítja, hogy „az Év hala” szavazási vetélkedőben a legtöbb voksot szerezte.

Amíg a bucót meglehetősen kevesen, a *mocsári teknőst* szinte mindenki ismeri. Ez sem meglepő, hiszen teknőcünk (hadd mondjam így, a régi Brehm által használt módon) ugyancsak a gyermekvilág mesefigurája. Vagy talán a felnőttké is, mint bizonyos élcelődések gyakori hasonlító alakja. Minden este a teknőcök ősidők óta jelkép-értékű állat-

figurák, akármilyen képzeteket is társítanak hozzájuk. Flegma nyugalmuk valamiféle ősrégi bölcsességen alapul, amit a közismert szólás így tömörít: lassan járj, tovább élsz. Ezért is volt számomra roppant humoros a helyzet, amikor egy Égei-tengerbe csörgedező patakocskatehénitatóvá felduzzasztott medrében egy vízbedőlő fán napozó mocsári teknősöket fényképeztem. A zárszerkezet alig hallható csattanására nyolc-tíz teknős hallatlan gyorsasággal vízbe vetette magát. Később újra elfoglalták kedvenc helyüket, és a vízhez merészkedő tehénekre fittyet sem hánytak. Nos, így fest a teknősök flegmája... Van másik tapasztalatom is. Egy ismerősöm leánytestvére mocsári teknőssel lepette meg, mondván, hogy az országútról szedték fel, olyan helyen, ahonnan a víz már eléggé távol esett, és ahol a forgalom ugyan csak veszélyeztette. Hirtelenjében egy

Magyar bucó

hal nélküli üres medencében helyeztem el, gondolván, ha ráérek, kiviszem egy neki megfelelő helyre. Ám a következő napon már sehol sem találtam. Úgy látszik, komoly mehetnékje volt, ha tőlem is meglépett. Telt-múlt az idő, ősz, tél és tavasz következett. És akkor észrevettem, hogy a halnélküli medencében, ami télen csaknem fenéig befagyott, ott kuksol az olvadó jég alatt a teknős. Másnapra az is kiderült, hogy él. Sőt, kutya baja. Már javában napozott a medence szélén. Nem volt mit tenni, kivittem oda, ahová még tavaly szántam. Ahol fajtársai tucatszám szoktak napozni a vízmérc betonlépcsőin.

A teknősök ilyesféle túlélő képessége természetesen nem ismeretlen jelenség. A száj, garat és végbéltájék nyálkahártyáinak hajszállérhálózata segíti elő a nyugalomba vonult állat csekély oxigénfelvételét. Mi veszélyezteti igazán? A szándékos pusztítás (halastavak táján), és az élőhely elszennyeződése, vagy kiszáradása. Leges-legjobb azonban egy meggondolatlanul betelepített konkurens: az amerikai eredetű vörösfülű ékszerteknős térhódítása. Amely fajnak még a klímaváltozás is kedvez.

Gyermekkorom egyik el nem felejtett, sokszor felemlgetett történetében egy levedlett tűzoktoll játszott a fő-

szerepet. A tollat barátom édesapja találta a Fornai-határban, vagyis a Vértes lába előtt, Csákvár közelében. Ahol akkoriban (úgy 65 éve) még elő-előfordult a *tűzok*. Látni is láthatta őket bárki, akinek jó volt a szeme. Aztán egyszer csak, 1956 után mindennapos vendégek-ké váltak a katonai helikopterek, melyek rotorszele még a kis tűzokcsapatot is végleg elfújta.

A tűzok a magyar vadászat és vadászirodalom emblemikus figurájaként él még ma is sokak tudatában, dacára az 1970 óta bevezetett szigorú kiméletek és védettségek. A vadászok szempontjából persze jobbára már csak a vágyálmok óriásmadara, és hát a természetvédelemből is az, csak másként. Mert a tűzokot megőrizni az utókor számára úgyszólván nemzeti kötelesség, hiszen e nagy madár egy ideje Magyarország hivatalos madara. (Talán szerencsésebb lenne nemzeti jelképnek nevezni, elvégre más országokban is vannak ilyenek, gondoljunk csak Skóciára és a bogácsra...) A természetvédelem egyik legnehezebb feladata a világszerte csökkenő (esetenként eltűnő) tűzokállomány megőrzése, megtartása. A világszerte ez esetben „Marokkótól az Amúrig” terjedő keskenyebb-szélesebb füvespuszta-sávot jelenti, ahol azonban az emberi terjeszkedés miatt egyre több helyen szűnik meg az eredeti növénytakaró. Amennyiben ez a terjeszkedés a mezőgazdaság javára történik, még nincs minden veszve, mert a tűzok elfogadja a szántóföldi növényzet egy részét is (lucerna és herefélék, repce, gabonafélék stb.), ahol azonban korlátozni kell az alkalmazott növényvédelmi és agrotechnikai eljárásokat. Mint amiként a tűzok repülési magasságában kifejlesztett távvezetékeket is, amelyek eltüntetésére vagy láthatóvá tételére komoly kihívás az érintett felek számára. Az olyan pusztító hatásokat azonban, mint a napokig tartó ónos eső, nem tudjuk megakadályozni. Mint ahogyan azt sem, hogy a madarak ne kóboroljanak el a védett területekről, és kerüljenek veszélybe.

Nálunk szerencsére az odafigyelés meghozza az eredményét, de babérokra ülni egy percre sem szabad. Éppen ezért a passzív védelem mellett szükség van aktív védelemre is: a Dévaványai Tűzokrezervátumban 1975 óta mesterségesen keltik ki a tűzoktojásokat és nevelik a tűzokcsibéket. Az így szerzett biológiai tapasztalatok egyre inkább hasznosulnak, és ha a magyar tűzokállomány talán már soha nem lesz tízezres nagyságú, egy stabil állomány az ország javára és dízére válik. Akár a tűzoktoll a hortobágyi pásztorok kalapján.